

Není-li důvod k bezradnosti, pak jistě k hluboké skepsi

Odpověď na kritiku J. Šanderové

Kritické poznámky, kterými se J. Šanderová rozhodla vstoupit do polemiky týkající se výkladu historických a sociálních zdrojů kombinace rovnostářství a hospodářského étosu typické pro českou společnost [Matějů a Vlachová 1995, Havelka 1995, Matějů 1995], míjejí cíl debaty hned dvakrát. Zatímco Havelkův kritický komentář ke stati Matějů a Vlachové [Havelka 1995] upozornil na vážná omezení, která vidí historická věda v možnosti aplikace teze o roli specificky české historické zkušenosti s protestantismem, a současně nabídl alternativní a dlužno řící sociologicky nosný a zatím málo zpracovaný výklad vycházející z teze o historických kořenech neúplnosti české společnosti, přispěvek J. Šanderové [Šanderová 1995] v tomto ohledu debatu neposunuje ani o malý krůček. V tomto smyslu tedy Šanderová nepochybně míjí *hlavní* cíl a směr debaty. Šanderová ovšem beznadějně míjí i druhý cíl, tj. ukázat na závažné nedostatky jak v teoretické, tak zejména v empirické argumentaci hypotéz, které autoři ve své stati rozvíjejí a testují. Ačkoli bych s mnohem větším zaujetím pokračoval v debatě o zdrojích „českého paradoxu“, musím se zabývat poznámkami a kritickými stanovisky, které prozrazují dvě věci: a) základní teoretickou a zejména metodologickou nepřipravenost k debatě k tomuto tématu (téma sociální spravedlnosti má velmi hlubokou teoretickou a zejména metodologickou tradici); b) evidentní snahu provést ‚zdrعující‘ kritiku i za cenu hrubých dezinterpretací zvolených postupů, aplikovaných metod, a tudíž i závěrů, ke kterým autoři kritizované stati dospěli. Soustředím se jen na ty nejpodstatnější omyly. Posouzení adekvátnosti drobných a nezřídka i osobních invektiv ponechám na čtenáři.

1. Pokud jde o pochybnosti, které má Šanderová s pojmem „historická kauzalita“, nelze než odkázat na rozsáhlou literaturu, která následovala po Popperově [Popper 1957] odmítnutí vědeckosti „zákonů následnosti“ (laws of succession, formálně: *po A následuje B, po B následuje C* atd.), které – podle Poppera – stojí v kontrastu k „zákonům podmíněnosti“ (conditional laws, formálně *pokud A pak B*). Pro porozumění pojmu historické kauzality ze *sociologické* perspektivy je zvláště užitečná práce R. Boudona *Theories of Social Change* [Boudon 1984], která spor systematizuje, formalizuje a současně ukazuje možnosti i meze formulace „zákonitostí vývoje“ (laws of development). Bez ohledu na Boudonovo vlastní stanovisko, lze podle mého soudu akceptovat, že „zákonitosti vývoje“ (jinými slovy výroky o „historické kauzalitě“) jsou určité *ideální modely* příčin a následků v historickém vývoji společnosti, jejichž pole validity nelze ovšem striktně určit [Boudon 1984: 77-80].

2. J. Šanderová má pochybnosti o smysluplnosti komparace České republiky a Holandska, a to zejména s ohledem na fakt, že na projektu ISJP participovalo více zemí. Tato pochybnost opět vyplývá z toho, že do tématu sociální spravedlnosti zřejmě vstoupila až svým kritickým komentářem, neboť jinak by nemohla přehlédnout řadu závažných skutečností:

a) Ke srovnání České republiky a Holandska jsme přistoupili až po rozsáhlé komparaci všech zemí, které na projektu participovaly [viz např. Matějů 1993, Matějů a Kluegel 1993, Kluegel a Matějů 1995 atd.].

b) Specifická komparace České republiky a Holandska se ukázala být zvláště zajímavá nejen z hlediska ověření možného vlivu „historické zkušenosti s protestantismem“, ale rovněž z hlediska výsledků dřívějších česko-holandských komparací, na něž jsou v kritizované práci příslušné odkazy, a které ukázaly, že holandská společnost se na konci osmdesátých let hladinou nerovností v mnoha dimenzích sociální reprodukce (vzdělanostní a ekonomickou nerovností, mobilitou atd.) blížila české společnosti, a to přes zásadní rozdíly v sociálně-ekonomickém a politickém vývoji po druhé světové válce.

3. Šanderová má nepochybně pravdu, když tvrdí, že autoři v textu stati neuvádějí *všechny* informace týkající se výzkumného projektu, které jí *osobně* připadají zajímavé. Vědecká stat' není výzkumná zpráva, kniha, učebnice ani populární pojednání. Nutným specifikem vědecké stati je *úspornost*. Vše nasvědčuje tomu, že Šanderová navíc přehlédla i podtitul stati, který široké téma *sociální spravedlnosti* zužuje na *distributivní spravedlnost*. Tím se podstatně redukuje i množina relevantních proměnných. Pokud jde o otázky vynechané z analyzované baterie, *zkušený analytik* na první pohled pozná, proč do analýzy nevstoupily: obě uvedené otázky se totiž ve své formulaci prohřešily proti elementárnímu požadavku, aby se otázka neptala na více než jednu věc, resp. aby zjišťovala souhlas s výrokem, který obsahuje více než jeden fakt. Problematickostí uvedených otázek potvrdila i analýza hlavních komponent (ambivalentní pozice ve faktorové struktuře). Na diskusi k tomuto v podstatě *technickému* problému ohledně *nepoužitých* proměnných ve stati nebylo místo. Autoři se ovšem v textu stati nijak netajili tím, že provedli výběr proměnných, a rovněž uvedli, jaké *věcné* (teoretické) důvody je vedly k tomu, že zvolili právě vybraných šest položek. U položky, která byla převzata z jiné baterie, je navíc uveden odkaz na literaturu, která poskytuje teoretický argument ve prospěch jejího začlenění do analýzy. Jsem přesvědčen, že formálním i věcným požadavkům aplikace konfirmativní faktorové analýzy bylo učiněno zadost. Překvapuje mě pouze, že Šanderová, jejíž nároky se zdají být mnohem vyšší než požadavky i těch nejnáročnějších recenzentů renomovaných vědeckých časopisů (kteří ovšem na rozdíl od Šanderové respektují omezení kladená na stati a nevyžadují informaci o *nepoužitých* proměnných a *neanalyzovaných* datových souborech), nemíří své kritické šlehy na ty články běžně publikované v *Sociologickém časopisu*, které požadavky na nutnou informaci o *použitých* proměnných (operacionalizacích) a datových souborech nesplňují ani v nejmenším.

4. Skutečně „zdrucující“ kritiku autoři sklízají za to, že „souhlas s tvrzením, že lidé mají právo předat majetek svým dětem“ (...) považují (aniž by tento předpoklad zdůvodnili) za indikátor zásluhové ideologie (normy); souhlas s tvrzením, že je „velmi důležité, aby lidé dostali, co potřebují, i když to znamená odebírat peníze těm, kteří vydělávají více, než potřebují“ za indikátor rovnostářské ideologie. O lidech, kteří jsou ochotni se alespoň do jisté míry ztotožnit s oběma názory, předpokládají, že jsou nositeli výše zmíněného nebezpečného rozporu“ [Šanderová 1995: 369]. Tento postup je Šanderovou charakterizován jako didaktický příklad strategie, kdy se k analýze dat přistupuje „s řadou zamlčených či jen chabě podložených předpokladů“ [ibid.: 368]. Plně Šanderovou podporuji v názoru, že uvedená strategie je zavrženíhodná a použití dvou výše uvedených indikátorů – jednoho jako indikátoru rovnostářské ideologie a druhého jako indikátoru meritokratické (anticgalitářské) ideologie – je naprosto nepřipustná analytická strategie. Jsou tu však dva drobné problémy.

a) První problém spočívá v tom, že to, co Šanderová nazývá „zamlčeným a chabě podloženým předpokladem“ a co je shodou okolností jedna z centrálních teoretických tezí

celé stati, je zevrubně pojednáno na dvou tiskových stranách kritizované stati, na kterých je *sedmnáct* odkazů na zásadní práce, které se uvedenou tezí z různých stránek zabývají. Nelze vytýkat autorům stati, že to, co je v dané oblasti výzkumu považováno za centrální teoretickou tezi, je pro kritika „zamlčeným a chabým předpokladem“.

b) Druhý drobný problém spočívá v tom, že uvedené dvě ideologie nejsou, jak se Šanderová snaží čtenáři namluvit, indikovány *dvěma* indikátory, které sama vybrala ze sady *šesti* indikátorů (proč vybrala právě tyto dva, zůstává utajeno), nýbrž *dvěma latentními proměnnými*, které byly definovány konfirmační faktorovou analýzou provedenou simultánně na dvou souborech (multisample confirmatory factor analysis). Tyto indikátory tedy stojí *proti* sobě pouze do té míry: a) nakolik sdílejí *společnou varianci* s ostatními šesti položkami (nepřesně indikátory – správně pozorovanými exogenními proměnnými); b) nakolik jsou uvedené dvě latentní proměnné negativně korelovány. Obrazně řečeno, skutečnost, že někdo souhlasí s jednou i s druhou položkou, se stává relevantní až tehdy, pokud souhlasí současně i s dalšími položkami, které jsou považovány za protikladné (zjednodušeně: „všichni stejná odměna“, „příjem podle velikosti rodiny“, „odebírat bohatým a přidávat chudým“ proti „příjem je nezczizitelný“, „za tvrdou práci velká odměna“, „majetek se dědí“). Vše, co bylo řečeno, je zřejmé z textu a tabulek kritizované stati. Navíc se jedná o základní princip jak explorační tak konfirmační faktorové analýzy. Nepřipomínal bych ani jednu z těchto elementárních skutečností, kdyby se J. Šanderová nesnažila na své *vlastní* konstrukci ukázat, jak naivní byl statistický model, který autoři kritizované stati *údajně* aplikovali. Podstatné je, že nepochopila podstatu modelu, který byl ve skutečnosti aplikován.

5. Polemika s dalšími kritickými poznámkami J. Šanderové je zbytečná, neboť tyto poznámky většinou vycházejí z omylu, který si sama vykonstruovala. Jedna teze však stojí za repliku. Obava J. Šanderové o politický vývoj spíše v Holandsku než v České republice (potažmo v ostatních postkomunistických zemích) prozrazuje nejen slabou orientaci v debatě o zdrojích delegitimizace systémů (ve stati se uvádí řada důležitých odkazů), ale i přehlédnutí historické skutečnosti, že je to právě Holandsko, které ukazuje neobyčejnou stabilitu politického systému při relativně silné orientaci na welfarové principy distribuce. Vývoj v Holandsku potvrzuje a nikoli vyvrací teoretický předpoklad, že relativně dobře vykrystalizované, byť protichůdné ideologie distributivní spravedlnosti nevedou k delegitimizaci systému, pokud nejsou silně vázány na skupiny lišící se postavením ve stratifikačním systému a v životních šancích.¹ Vývoj v bývalých komunistických zemích naopak ukazuje, že silná vazba spíše nevykrystalizovaných norem distributivní spravedlnosti na specifické skupiny populace oslabuje legitimitu systémů a vede k politické nestabilitě.

Šanderové jistě nelze vyčítat, že nereflektuje na rozdíl mezi statistickým modelem přímých indikací na jedné straně a *konfirmačním faktorovým* modelem (takový už je u nás stav řemesla). Co ale vede k zásadnímu znepokojení, je fakt, že její kritika je založená na zcela evidentním *omylu*, který je podsouván autorům kritizované stati. K bezradnosti ohledně výkladu „českého paradoxu“ se tak přidává další pocit, a tím je

¹) Zde snad stojí to připomenout Dahrendorfovu tezi, podle které životní šance jsou substrátem sociálních konfliktů [Dahrendorf 1979].

hluboká skepse, pokud jde o stav oboru pramenící z nízkého respektu vůči elementárním normám odborné debaty.

Petr Matějů

Literatura

- Boudon, R. 1984. *Theories of Social Change*. Cambridge, Polity Press.
- Dahrendorf, R. 1979. *Life Chances. Approaches to Social and Political Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Havelka M. 1995. „Recenzentovy pochybnosti o jedné tezi výše uvedeného článku.“ *Sociologický časopis* 31: 240-243.
- Kluegel, J. and P. Matějů 1995. „Egalitarian vs. Inegalitarian Principles of Distributive Justice.“ Pp. 209-238 in *Social Justice and Political Change*, ed. by J. Kluegel, D. Mason and B. Wegener. New York: Aldine de Gruyter.
- Matějů, P. 1993. „From Equality to Equity? The Czech Republic Between Two Ideologies of Distributive Justice.“ *Czech Sociological Review* 1: 251-276.
- Matějů, P. 1995. „Od pochybností filozofa k bezradnosti sociologie.“ *Sociologický časopis* 31: 243-244.
- Matějů, P., J. Kluegel 1993. „Principles of Distributive Justice in Comparative Perspective.“ *Working Papers* 93: 6. Prague: Institute of Sociology ASCR.
- Matějů, P., K. Vlachová 1995. „Od rovnostářství k zásluhovosti? Česká republika mezi dvěma ideologiemi distributivní spravedlnosti.“ *Sociologický časopis* 31: 215-239.
- Popper, K. 1957. *The poverty of historicism*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Šanderová, J. 1995. „K bezradnosti zatím není důvod.“ *Sociologický časopis* 31: 368-370.